

**ՄԻՔԱՅԵԼ ՊԱՊԱԶԱՆՅԱՆԸ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ
ՎԵՐԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼՈՒ ԳՈՐԾՈՒՄ**

Ազգային պատվիրակության լուծարումից հետո Միքայել Պապաջանյանը մի կարճ ժամանակահատված համագործակցեց ՀԲՍԸ-ին՝ հանդես գալով իբրև այս կազմակերպության ներկայացուցիչ: 1926թ. սկզբներին նա ընտրվեց ՀՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչության նախագահ:

«Հայաստանի օգնության կոմիտեն» (ՀՕԿ) հիմնվել է Հայաստանի խորհրդայնացման երկրորդ տարում՝ ՀՍԽՅ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի 1921թ. սեպտեմբերի 28-ի դեկրետով: Ըստ էության՝ ՀՕԿ-ը բացի Հայաստանի ազգաբնակչությանը նյութական օգնություն կազմակերպելուց, մեկ այլ կարևոր առաքելություն ևս ուներ, այն է՝ համախմբել երկրից դուրս գտնվող հայ մտավորականությանն ու կարող ուժերին Հայաստանի օգնության գաղափարի շուրջ և կապել նրանց խորհրդային Հայաստանի հետ: Իր նպատակների իրականացման համար ՀՕԿ-ի Երևանի կենտրոնական վարչությունը կարճ ժամանակամիջոցում մասնաճյուղեր հիմնեց խորհրդային երկրի ու արտասահմանի բազմաթիվ հայաշատ քաղաքներում: 1925թ. մայիսի 26-ին ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչությունը՝ հաշվի առնելով, որ խորհրդային Միության տարածքում հիմնված մասնաճյուղերից ստացվում է աննշան օժանդակություն, որոշում կայացրեց լուծարել դրանք,¹ որից հետո ՀՕԿ-ի հիմնական հենարանը մնացին նրա արտասահմանյան մասնաճյուղերը: Սկզբնական շրջանում (մինչև 1924թ. սկիզբը) ՀՕԿ-ը արտասահմանում գրեթե չկարողացավ մասնաճյուղեր հիմնել, քանի որ հայ ազգային կուսակցությունները և գաղութահայության մեծ մասը չէին համակրում ու վստահում խորհրդային Հայաստանի կառավարությանն ու նրան օժանդակող կազմակերպություններին: Նշված ժամանակահատվածում ՀՕԿ-ը իր արտասահմանյան գործունեությունը ծավալում էր հիմնականում Հայակական բարեգործական ընդհանուր միության միջոցով, իսկ քաղաքական ուժերից Ռամկավար ազատական կուսակ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 391, ք. 17:

ցությունն էր աջակցություն ցուցաբերում այդ գործին:¹ 1924թ. հունվարի 11-ին Հայաստանի Կենտգործկոմի նախագահության կողմից հաստատված ՀՕԿ-ի կանոնակարգով նախատեսվում էր. «Կոմիտեի ճյուղերը բացվում են կամ գլխավոր վարչության անդամների անմիջական ղեկավարությամբ և կամ նրա կողմից լիազորված անձանց նախաձեռնությամբ»:² Արտասահմանում ՀՕԿ-ի նոր մասնաճյուղեր հիմնելու, եղածների աշխատանքները աշխուժացնելու, խորհրդային Հայաստանի առաջընթացը պրոպագանդելու նպատակով ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչության կողմից տարբեր ժամանակներում արտասահման գործուղվեցին պատվիրակություններ: Այսպես, 1924թ. վերջերին Եվրոպա գործուղվեց ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչության նախագահ, ՀՍԽՅ հողագործության ժողկոմ Ա. Երզնկյանը,³ իսկ 1925թ. նոյեմբերին հայկական գաղթավայրեր մեկնեց մեկ այլ պատվիրակություն, որի կազմում էին կենտրոնական վարչության քարտուղար Գ. Վարդանյանը, վարչության անդամ Կ. Միքայելյանը և Հայաստանի Կարմիր խաչի նախագահ բժիշկ, Սպանդարատ Կանսարականը: Պատվիրակները ամենուրեք հանդես էին գալիս խորհրդային Հայաստանի ձեռքբերումների և զարգացման ծրագրերի մասին դասախոսություններով, տարածում էին բրոշյուրներ, բացիկներ, թռուցիկներ, կոչեր, կազմակերպում «խորհրդային Հայաստան» ֆիլմի կինոդիտումներ: Պատվիրակության գործադրած ջանքերը տվեցին շոշափելի արդյունքներ՝ աշխուժացան ու ընդարձակվեցին արդեն կազմակերպված մասնաճյուղերը, հիմնվեցին նորերը:

Ֆրանսիայում Հայաստանից գործուղված պատվիրակությունից զատ կազմակերպչական լայն աշխատանքներ էր կատարում նաև ՀՕԿ-ի Եվրոպայի լիազոր-ներկայացուցիչ Եսայի Կարիկյանը:

Նկատի ունենալով Փարիզի կենտրոնական դիրքը ու փոխադարձ շփումների դյուրությունները՝ որոշվեց Ֆրանսիայի ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչությունը հաստատել Փարիզում: 1925թ. հուլիսի 29-ին կենտրոնական ժամանակավոր հանձնախմբի փոխարեն ՀՕԿ-ի ներկայացուցիչ Դ. Շահվերդյանը կազմեց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 4, գ. 138, ք. 19:

² ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 468, ք. 3:

³ Նույն տեղում, գ. 66, ք. 66:

Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչությունը:¹ Մինչ այդ Ֆրանսիական կառավարությանն էր ներկայացվել ԴՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի ներքին ծրագիր-կանոնագիրը, որը կառավարության կողմից գրանցվել էր 1925թ. մայիսի 29-ին:² Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչության նախագահ ընտրված էսայի Կարիկյանը ֆրանսահայության մեջ տարածած կոչումն ընդունելով, որ ԴՕԿ-ը գաղութահայության մեջ պետք է հետապնդի երկու նպատակ. «Առաջինը՝ Հայաստանը ճանչցնել գաղութներուն, և հետաքրքրել զանոնք Հայրենիքի ներկայ իրականութեան և ապագայ հնարաւորութիւններուն, դաստիարակել զանոնք պետական և քաղաքացիական ըմբռնումներով զանգուածային աշխատանքի, կազմակերպելով դասախոսութիւններ և փրօպականտի զանազան միջոցներ: Եվ երկրորդ՝ նիւթական աղբիւրներ գտնել և ստեղծել, գործնականապէս օժանդակելու վերաշինութեան նուիրական գործին»:³ Ըստ ԴՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի ծրագիր-կանոնագրի Կենտրոնական վարչությունը ԴՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի վերին գործադիր մարմինն էր, այն պետք է իր միջից ընտրեր իր դիվանը՝ նախագահ, քարտուղար, փոխանորդներ և գանձապահ: Կենտրոնական վարչության պարտականությունն էր ղեկավարել ԴՕԿ-ի ընդհանուր գործը՝ գործադրելով նրա նպատակի իրականացման համար հարկ եղած աշխատանքները: Պետք է վավերացնել մասնաճյուղերի վարչությունների ընտրություններն ու որոշումները, հսկեր մասնաճյուղերի գործունեությանը, հասարակությանը տեղեկացներ Հայաստանում կատարվող վերաշինական աշխատանքների և ԴՕԿ-ի գործունեության մասին: Կենտրոնական վարչությունը մասնաճյուղերի ողջ հասույթը պետք է կենտրոնացնէր իր մոտ՝ նպատակին ծառայեցնելու համար:⁴

¹ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 430, ք. 34 և շրջ.:

² Երեւան, 18 մայիսի 1926:

³ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 397, ք. 58-59:

⁴ Ծրագիր-կանոնագիր Հայաստանի օգնութեան կոմիտէի ԴՕԿ. Ֆրանսայի շրջանի, Փարիզ, ք. 10-11:

Միքայել Պապաջանյանը, 1926թ. սկզբներին՝ ընտրվելով ԴՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչության նախագահ, անմիջապես ու մեծ եռանդով ձեռնամուխ եղավ նրա նպատակների իրականացմանը: Նրա գործունեությունը այս նոր պաշտոնում տարվում էր հիմնականում երկու ուղղությամբ. ա) ԴՕԿ-ի ցանցի ընդարձակում՝ Ֆրանսիայի տարբեր քաղաքներում ու ավաններում նոր մասնաճյուղեր հիմնելով և բ) նյութական միջոցների հայթայթում ու դրանց առաքում Հայաստան:

Մ. Պապաջանյանը իր ուշադրությունը կենտրոնացրեց կազմակերպչական աշխատանքների վրա, և կարճ ժամանակում գրանցվեցին բավականին լուրջ արդյունքներ: Մայր հայրենիքի վերաշինությանը նպաստելու, հայրենիք-սփյուռք կապը հաստատ պահելու համար անհրաժեշտ էր առաջին հերթին ընդլայնել ԴՕԿ-ի ցանցը և հնարավորինս շատ սփյուռքահայ ընդգրկել նրա մեջ: 1926թ. ապրիլի 17-ին ԴՕԿ-ի Երևանի գլխավոր վարչությանը ուղղած նամակում Մ. Պապաջանյանը հայտնում էր, որ Ֆրանսիայում ԴՕԿ-ի մասնաճյուղերի թիվը արդեն հասել է 19-ի: «Պիտի աշխատենք Ձեր աջակցութիւնովը զօրացած, ուժեղ կազմակերպութիւն մ'առաջ բերել, որ կարդարացնէ իր վրայ դրուած բոլոր յոյսերը և կատարել իրեն վստահուած պարտականութիւնները»¹,-նույն նամակում գրում էր Պապաջանյանը: Հիրավի, Ֆրանսիայում նոր մասնաճյուղեր հիմնելու աշխատանքները առաջ էին գնում մեծ թափով, և Երևանում դրանից գոհ էին: ԴՕԿ-ի Երևանի գլխավոր վարչությունը, մայիսի 18-ի գրությամբ այդ առթիվ իր գոհունակությունն էր հայտնում Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչությանը. «Ուրախ ենք, որ շրջանային վարչությունը կարճ ժամանակվա ընթացքում կարողացել է կազմակերպչորեն այդքան ուժեղանալ

¹ Մեզ չհաջողվեց նրա ընտրության ճիշտ ամսաթիվը պարզել: Հայաստանի ազգային արխիվում հայտնաբերված առաջին փաստաթուղթը, որը ստորագրված է Մ. Պապաջանյանի կողմից՝ իբրև Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչության նախագահ, կրում է 3 մարտի 1926թ. ամսաթիվը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 430, ք. 49-51:

և ընդլայնել մեր կազմակերպության ցանցը՝ ընդգրկելով ամբողջ ֆրանսահայ գաղութը»:¹

ՅՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչությունը 1926թ. հուլիսի 29-ին՝ իր հիմնադրումից ճիշտ մեկ տարի անց, ժողով հրավիրեց, որին մասնակցում էր նաև Դ. Շահվերդյանը: Վերջինս, ծանոթանալով վարչության միամյա գործունեությանը և ձեռքբերումներին, միանգամայն գոհացուցիչ գտավ արդյունքները: Դ. Շահվերդյանը իրավունք տվեց վարչությանը մասնակցել ներգաղթի աշխատանքներին, ինչը, Մ. Պապաջանյանի վկայությամբ, մեծապես կբարձրացներ վարչության հեղինակությունը:² Թե՛ Դ. Շահվերդյանը, թե՛ Ս. Փիրունյանը այնքան գոհացուցիչ էին գտնում ՅՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական կոմիտեի գործունեությունը, որ նպատակահարմար էին համարում այն դարձնել արտասահմանյան բոլոր շրջանների (բացի Սիացյալ Լահանգներից) կենտրոն:³ Իսկապես, միառժամանակ ՅՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչության վրա դրվեց նման գործառույթ: Այսպես՝ Անգլիայի, Բելգիայի, Արգենտինայի, Եգիպտոսի և այլ վայրերի ՅՕԿ-ի մասնաճյուղերի կողմից հանգանակված գումարները հորհրդային Չայաստան էին հասնում Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչության միջոցով, վարչության նախագահ Միքայել Պապաջանյանը Երևան առաքած իր զեկուցագրերում պարբերաբար տեղեկություններ էր հաղորդում Եվրոպայի, Ասիայի, Աֆրիկայի ու Չարավային Ամերիկայի երկրներում գործող ՅՕԿ-ի մասնաճյուղերի գործունեության մասին: 1926թ. նոյեմբերի 3-ին ՅՕԿ-ի Երևանի կենտրոնական վարչությունը հանձնարարեց Մ. Պապաջանյանին հետամուտ լինել ՅՕԿ-ի գործունեությանը միայն Միջագետքում ու Սիրիայում, քանի որ այդ վայրերում մասնաճյուղերը դեռ նոր էին կազմակերպվում, և տակավին գոյություն չունեին այնպիսի մի փորձված մասնաճյուղ, որին կարելի լիներ վստահել «կենտրոնական ճյուղի» պարտականություններ:⁴ Եվրոպայում, Ասիայում, Աֆրիկայում գործող ՅՕԿ-ի արդեն ստեղծված մասնաճյուղերի վերահսկողության և նորերի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 423, ք. 10:

² Նույն տեղում, գ. 430, ք. 34:

³ Նույն տեղում, գ. 443, ք. 130:

⁴ Նույն տեղում, գ. 423, ք. 31:

կազմակերպման աշխատանքը ընթանում էր բավականին դժվարին պայմաններում: Արդեն ասվեց, որ ՅՕԿ-ի առաքելության խնդրում հայկական գաղթավայրերում տարբեր քաղաքական կուսակցությունների, կազմակերպությունների ու խավերի դիրքորոշումը տարբեր էր: Դրանցից խոշորագույնը՝ Չայ հեղափոխական դաշնակցությունը սկզբից ևեթ թշնամակն դիրքորոշում ուներ ՅՕԿ-ի նկատմամբ՝ հայկական գաղթավայրերում նրանց գործողությունները ընդունելով իբրև համայնավարական գաղափարախոսության տարածող ու ազգային միասնությանը վնասող երևույթ: Հնչակյան կուսակցությունը սկզբնական շրջանում որոշ մասնակցություն ունեցավ՝ մասնաճյուղերում իր ներկայացուցիչները նշանակելով, սակայն արդեն 1926 թվականի վերջերին նրանք ևս դադարեցրին իրենց օժանդակությունը՝ հրապարակային հայտարարություններով արգելելով իրենց համակիրներին մասնակցելու ՅՕԿ-ի մասնաճյուղերի աշխատանքներին:¹ Ռամկավար ազատականները դեռևս շարունակում էին լայնորեն սատարել մասնաճյուղերի գործունեությանը՝ հայ ազգի գոյատևման միակ պայմանը տեսնելով հորհրդային Չայաստանի կայացման ու բարգավաճման մեջ: ՅՕԿ-ի Երևանի կենտրոնական վարչությանը հղած զեկուցագրերում Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչության նախագահ Միքայել Պապաջանյանը բազմիցս նշում է վերոգրեալ կուսակցությունների հարուցած այն խոչընդոտների մասին, որոնք դժվարեցնում և երբեմն էլ անհանրին են դարձնում մասնաճյուղերի կազմակերպումը կամ ստեղծվածների գործունեությունը:

ՅՕԿ-երի նկատմամբ անվստահության ու թշնամանքի տրամադրությունները շարունակվում էին բոլոր գաղթավայրերում, այդ թվում և Ֆրանսիայում, որոնց մասին Մ. Պապաջանյանը պարբերաբար զեկուցում էր Երևանի ՅՕԿ-ի կենտրոնական վարչությանը: Նա հաճախակի հանդես էր գալիս դասախոսություններով, հրապարակային ելույթներով ու կոչերով, որոնցում շեշտում էր այն հանգամանքը, որ ՅՕԿ-ը զուտ հայրենիքի վերաշինությանը նպաստող կազմակերպություն է և որևէ քաղաքական ու կուսակցական նպատակներ չի հետապնդում: Վստահաբար կարելի է ասել, որ Միքայել Պապաջանյանը լուրջ ներդրում ունի հատկապես Ֆրանսիայում ՅՕԿ-ի մասնաճյու-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 135, ք. 37:

ղերի կազմակերպման, նրանց անդամների քանակի ավելացման ու գործունեությանը արդյունավետություն հաղորդելու գործում: «Այս պայմաններու տակ մեր ճիւղերու անդամները կուրծք տուած են այլազան խոչընդոտներու, աշխատած են անձնասեր կերպով և 304-ը հասցուցած են այնպիսի աստիճանի մը, որ առանց չափազանցելու կարելի է ըսել, թե Ֆրանսիայի մէջ գոյութիւն ունեցող ու է հայկական կազմակերպութիւն չ'ունի անոր հասարակական և ժողովրդական արժէքը», - գրում էր Պապաջանյանը իր նամակներից մեկում:¹

Մասնաճյուղերի կազմակերպմանը զուգընթաց 304-ի Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչության միջոցով սիստեմատիկ Հայաստան էին փոխադրվում հանգանակված գումարներ ու նվիրատվությունների միջոցով գոյացած հագուստեղեն, կոշիկեղեն, դեղորայք, սարքավորումներ և այլ իրեր: Մեծ եղավ Միքայել Պապաջանյանի դերը հատկապես Լենինականի երկրաշարժից տուժած աղետյալների համար օգնություն կազմակերպելու գործում:

Երբ տեղի ունեցավ Լենինականի՝ 1926թ. հոկտեմբերի 22-ի երկրաշարժը, որի հետևանքով ավերվեցին 50-ի չափ գյուղեր, ու մոտ 60.000 բնակչություն մնաց անօթևան՝ բաց երկնքի տակ, Ս. Պապաջանյանը հրահանգ ուղարկեց իր իրավասության տակ գտնվող բոլոր մասնաճյուղերին՝ դադարեցնելու բոլոր տեսակի նվիրահավաքությունները և «իրենց ջանքն ու կորովը կեդրոնացնել երկրաշարժի աղետեալներուն փութով օգնութեան հասնելու գործին կազմակերպութեան շուրջ»:² Միևնույն ժամանակ Փարիզում գտնվող 304-ի պատվիրակության՝ նախածեռնությամբ կազմակերպվեց մի կենտրոնական հանգանակիչ մարմին՝ «Հայաստանի երկրաշարժէն աղէտեալներու օգնութեան կոմիտէ» (ՀԵԱՕԿ) անվամբ:³ Կոմիտեի ստեղծման մասնակցություն ունեցան Փարիզում գործող գրեթե բոլոր հասարակական, բարեգործական ու հայրենակցական կազմա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 456, ք. 17:

² Նույն տեղում, գ. 430, ք. 18:

* 304-ի պատվիրակության անդամներն էին Ս. Կամսարականը, Գ. Վարդանյանը ու Կ. Միքայելյանը:

³ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 382, ք. 18 և շրջ.:

կերպությունները:՝ ՀԵԱՕ կոմիտեի նախագահ ընտրվեց Պողոս Նուբար փաշան, փոխնախագահներ՝ Ս. Պապաջանյանը, Պ. Էսմերյանը և տիկ. Ճևահերճյանը: Նոյեմբերի 1-ին նրանք կազմակերպեցին հրապարակային ժողով, որը ավարտվեց նվիրահավաքությամբ: Միայն այդ երեկո հաջողվեց ժողովել 17-18.000 ֆրանկ: Հավաքի ժամանակ կոչ արվեց սկսել դրամի և հագուստեղենի ժողովարարություն:¹ Ս. Պապաջանյանը իրեն հատուկ եռանդով ձեռնամուխ եղավ աղետյալների օգնության գործի կազմակերպմանը այն անխախտ հավատով, որ «կառավարութեան ձեռք առած ազդու միջոցներուն և բարեկամներու ընձեռած օժանդակութեան շնորհիւ հայ ժողովուրդը կը յաղթահարէ աղետին հետևանքները և կը շարունակէ իր վերելքի ճանապարհը»:² Նա Շիրակի երկրաշարժից տուժածների օգտին հանգանակություններ կատարելու նպատակով կազմակերպում էր ժողովներ, որոնց ընթացքում անձամբ հանդես էր գալիս դասախոսություններով:³ Պապաջանյանը կոչեր էր հղում ժողովրդին՝ աղետյալների համար նվիրահավաքներ կազմակերպելիս խորհրդակցել իրենց հետ, որպեսզի Հայաստան ուղարկվող նվերները առավելագույնս համապատասխանեն երկրի կարիքներին:⁴ 1927թ. հուլիսի 15-ին Երևանի 304-ի կենտրոնական վարչությանը հղած նամակում Ս. Պապաջանյանը գրում էր, որ իր կողմից և 304-ի միջոցով հայթայթված ապրանքները առաքում է վարչության անունով, իսկ ՀԵԱՕ կոմիտեի կողմից, որի մաս էր կազմում և ինքը, ձեռք բերված իրերն ու դեղորայքը առաքում է Հայաստանի Կարմիր խաչի անունով՝ ժամանակ խնայելու, մաքսի և փոխադրության դյուրություններ ունենալու համար:⁵ ՀԵԱՕԿ-ի և 304-ի միջոցով

* Բարեգործականի Փարիզի մասնաճյուղը, 304-ը, Կարմիր խաչը, Փարիզի հայ տիկնանց միությունը, Եկեղեցիների վարչությունը, Աղքատախնամը, «Անի» նկարչական-գեղարվեստական ընկերությունը, Չափահաս որբերի ընկերությունը, Տեխնիկական ընկերությունը, բոլոր հայրենակցական միությունները և այլն:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 430, ք. 18:

² Նույն տեղում, ք. 18 շրջ.:

³ ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 2, գ. 174, ք. 1:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 443, ք. 2 և շրջ.:

⁵ Նույն տեղում, ք. 17, 24:

Խորհրդային Հայաստան էին ուղարկվում դեղորայք, խինին, բժշկական գործիքներ, հագուստեղեն, կոշիկեղեն, պատվաստի շիճուկ, սպիտակեղեն, որմնադրի գործիքներ, քարի մեքենաներ և այլազան իրեր: «Շիրակի աղետեալներուն ի նպաստ ինչքան աշխատանք թափած և որքան արդիւնք ձեռք բերած ըլլանք դարձեալ քիչ կը նկատինք: Այնուամենայնիւ թոյլ տւեք յայտնել, որ մեր մասնաճիւղերը ըրին ինչ որ հնարաւոր էր մարդկորէն, ի նպաստ Շիրակի աղետեալներուն: Արդիւնքի գնահատականը ձեզի կը ձգենք», - գրում էր Միքայել Պապաջանյանը Երևանի ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչութեանը հղած նամակում:¹

ՀՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի մասնաճյուղերի գործունեութեանը ընդհանրապէս և երկրաշարժի աղետալների օգնութեան գործի կազմակերպմանը մասնավորապէս մեծապէս խանգարեց 1927թ. սկզբներին Ֆրանսիայում սկսված գործազրկութեան ալիքը: Գործազրկութեան հետևանքով խախտվեց ֆրանսահայ աշխատավորութեան կայուն վիճակը, նրանք սկսեցին հաճախակի փոխել իրենց բնակութեան վայրերը՝ աշխատանք գտնելու ակնկալիքով, բացի այդ ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերի որոշ անդամներ ամսավճարներ կատարելու հնարավորություն չունենալու պատճառով հրաժարվեցին անդամակցությունից: Հետևանքը եղավ այն, որ ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերը թուլացան կամ էլ վերջնականապէս կազմալուծվեցին:՝ Ստեղծված իրադրութեան մեջ ՀՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչությունը ստիպված էր միջոցներ ձեռնարկել գործազրկութեան հետևանքները մեղմելու ուղղությամբ: Անդրադառնալով այս առթիվ կատարած քայլերին՝ Մ. Պապաջանյանը գրում էր. «Ուրախ ենք յայտնելու, որ մեր և մեր մ-ճիւղերու այս ուղղութիւնով թափած ջանքերը յաճախ արդիւնաւոր եղան: Շատ մը գործազուրկներու աշխատանք հայթայթուեցաւ: Ոմանց ցոյց տրուեցաւ բարոյական և երբեմն նիւթական՝ աջակցութիւն: Ինչ որ ամենէն կարևորն էր, հնարաւոր եղաւ բազմաթիւ անձերու ինքնութեան թուղթերը կանոնաւորել ՀՕԿ-ի Կեդր. Վարչութեան կողմէ կազմուած Գործազրկութեան Կոմիտէին Օժանդակող Յանձ-

¹ ՀԱԱ, ֆ.178, ց. 1, գ. 436, թ. 26:

* 1928թ. հունվարի դրությամբ գործազրկութեան հետևանքով կազմալուծվեցին Պորփերի, Սոնթելիմարի, Շաթուի, Փոն Տոպընայի, Փոն Ա. Եսփրեի մասնաճյուղերը (ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 456, թ. 28 և շրջ.):

նաժողովին ջանքերուն շնորհիւ. կրնանք ըսել՝ առանց համետութեան դէմ մեղանչած ըլլալու, որ մեր կազմակերպութիւնը ամենէն աւելի շահագրգռութիւն ցոյց տուաւ գործազուրկներու վերաբերեալ և ի նպաստ անոնց շարք մը առաւելութիւններ և միջոցներ ապահովեց»:¹

Միքայել Պապաջանյանը, Ֆրանսիայի շրջանի ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչութեան նախագահ եղած շուրջ երեք ու կես տարիների ընթացքում մասնակցություն ունեցավ նաև տարագիր հայերի դեպի Խորհրդային Հայաստան ներգաղթի կազմակերպման գործընթացին:

Դեռևս 1923թ. հունվարին ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Չիչերինը Լոզանի կոնֆերանսում դաշնակից Թուրքիային ճնշումից փրկելու համար քարոզչական նպատակով հայտարարեց, որ Խորհրդային կառավարությունը պատրաստ է ընդունել և տեղավորել 250 հազար հայ գաղթական, սկայն որևիցե իրական քայլ այդ ուղղությամբ չկատարվեց, քանզի Խորհրդային կառավարությունը պայման էր դրել, որ ծախսերը իրենց հաշվին չէր լինելու: Ալ. Մյասնիկյանը տեսնելով, որ Չիչերինի հայտարարությունն իրատեսական չէ, 1923թ. նոյեմբերն դիմում է Ստալինին, առաջարկելով Անդրկովկաս ընդունել 10 հազար փախստական, հիմնականում արհեստավորների, որոնք կարող էին ապրել իրենց միջոցներով:² 1924թ. մարտի 3-ին Անդրկենտգործկոմի նախագահությունը որոշում է կայացնում 1924-25 թթ. ընթացքում արտասահմանից՝ հիմնականում Հունաստանից, Միջագետքից ու Թուրքիայից, Խորհրդային Հայաստան ընդունել 10.000 գաղթականների և նրանց տեղավորել Սարդարապատի արևելյան մասերում՝ նախապէս այն դարձնելով ոռոգելի:³ 1924 թվականի ընթացքում Կ. Պոլսից, Սիրիայից, Միջագետքից և Ֆրանսիայից հայրենիք եկան 4167 տարագիրներ, այդ թվում՝ նաև որբեր:⁴

¹ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 384, թ. 2 և շրջ.:

² Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии. Т. 2, ч. 1. М. 2003. С. 620.

³ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 305, թ. 39:

⁴ Նույն տեղում, ց.1, գ. 418, թ. 28:

Երեզաղթի գործընթացը ավելի լավ կազմակերպելու համար 1925թ. հունվարի 28-ին ՀՍԽՅ ժողկոմխորիը որոշում ընդունեց ստեղծել ժողկոմխորիին առընթեր գաղթականական հանձնաժողով: Հանձնաժողովի նախագահ նշանակվեց ժողկոմխորիի նախագահի տեղակալ Ասքանազ Մռավյանը: Հաշվի առնելով ներգաղթի քաղաքական ու տնտեսական խոշոր նշանակությունը՝ 1925թ. սեպտեմբերին կառավարության կողմից գաղթականական հանձնաժողովը վերակառուցվեց՝ ստանալով ավելի լայն իրավունքներ ու լիազորություններ, և կոչվեց ժողկոմխորիին առընթեր աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողով:¹ ՀՕԿ-ի Երևանի կենտրոնական վարչությունը 1926թ. մայիսի 24-ին հրահանգ է ուղղում ՀՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի կենտրոնական վարչությանը ներգաղթի գործի կազմակերպման հետ առընչվող խնդիրների առթիվ:² Օգոստոսի 4-ին ֆրանսահայ քաղաքացիներին ուղղած կոչով Միքայել Պապաջանյանը հավաստիացնում էր, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը և նրա արտասահմանյան ներկայացուցիչները «չափազանց լաւ տրամադրութիւններով տոգորուած են և իրենց բոլոր կարելի միջոցները ի գործ կդնեն» Հայաստան մշտական բնակության մեկնել ցանկացողներին գոհացում տալու համար:³ Նույն կոչում Պապաջանյանը տեղեկացնում էր, որ ցանկացողները պետք է դիմեն տեղերում ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերին՝ ներկայացնելով մանրամասն տվյալներ իրենց մասին: Նախապատվությունը պետք է տրվեր որոշակի մասնագիտություն ունեցող անձանց (շերամապահներ, բամբակագործներ, ծխախոտագործներ, դարբիններ, շինարարներ և այլն):

1926թ. սեպտեմբերի 3-16-ը Մ. Պապաջանյանը՝ իբրև ՀՕԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի նախագահ,^{*} մասնակցեց Ժնևում կայացած Ազգերի լիգայի խորհրդակցությանը, որտեղ լսվեց նաև Սիրիայում գտնվող հայ գաղթականների օգնության, հայ տարագիրների Խորհրդային Հայաստան փոխադրելու և Սարդարապատի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 415, ք. 13:

² Նույն տեղում, ց. 1, գ. 171, ք. 47:

³ Նույն տեղում, գ. 430, ք. 24:

* Նրա ուղևորությունը Ժնև համաձայնեցված էր Ֆրանսիայում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Ս. Փիրումյանի հետ (ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 356, ք. 214):

անջրդի հողերը ոռոգելի դարձնելու համար Հայաստանին փոխառություն տրամադրելու հարցերը:¹ Ժնևում եղած ժամանակ Պապաջանյանը առանձնազրույցներ ունեցավ Ֆ. Նանսենի ու Ազգերի լիգայի քարտուղարության մի քանի անդամների հետ: Ցավոք, այս խորհրդակցությունը որևէ արդյունք չունեցավ վերոհիշյալ խնդիրների կարգավորման հարցում.

Հասկանալի պատճառներով ներգաղթի կազմակերպման գործը մեծապես տուժեց Լենինականի երկրաշարժից հետո: Չնայած դրան՝ մեծ էր Խորհրդային Հայաստան ներգաղթել ցանկացողների թիվը, այդ թվում՝ նաև Ֆրանսիայում: Միքայել Պապաջանյանը անձամբ էր զբաղվում Հայաստան մեկնել ցանկացողների միջից առավել հարմար անձանց ընտրության գործով: Նա միջնորդագրեր էր հղում Ֆրանսիայում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Ս. Փիրումյանին և Աշխատավորական ներգաղթի հանձնաժողովի նախագահ Ա. Մռավյանին՝ առանձին մարդկանց Հայաստան մեկնելու արտոնություն ստանալու խնդրանքով:² Պապաջանյանը նախապատվություն էր տալիս մասնագետներին՝ բժիշկ, ուսուցիչ, որմնադիր և այլն:

1928թ. օգոստոսի 27-ին ՀՕԿ-ի Երևանի կենտրոնական վարչությունը մի շրջաբերական հղեց արտասահմանյան ճյուղերի կենտրոնական վարչություններին, այդ թվում նաև Ֆրանսիայի կենտրոնական վարչությանը, որում ասվում էր. «Մի շարք լուրջ պատճառներով մեր Խորհրդային իշխանության կողմից խիստ սահմանափակված է ներգաղթը այս տարվա ընթացքում»:³ Նույն շրջաբերականով խիստ հրահանգ էր տրվում ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերին «ոչ մի կերպ չխրախուսել ներգաղթը և ոչ մի խոստում չտալ ներգաղթել կամեցողներին»:

Չնայած Երևանից պարբերաբար հնչող հավաստիացումներին, թե ՀՕԿ-ը բացառապես վերաշինական կազմակերպություն է և քաղաքական որևէ նպատակ չի հետապնդում, այնուամենայնիվ զնալով ավելի էին սրվում հարաբերությունները հայ քաղաքական կուսակցությունների և ՀՕԿ-ի միջև: Ռամկավար ազատական կուսակցությունը, որ սկզբնական շրջանում

¹ Հայ դատի նվիրյալը: Ֆրիտյոֆ Նանսեն, Փաստաթղթերի ժողովածու (1920 - 1930), Երևան, 2005թ., էջ 123-127:

² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 31, գ. 79, ք. 107:

³ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 171, ք. 65:

եռանդով ու խանդավառությամբ որոշեց սատարել և մասնակցել ՀՕԿ-ի արտասահմանյան մասնաճյուղերի ձևավորմանն ու աշխատանքներին, քանի որ կուսակցությանյունը որդեգրել էր խորհրդային Հայաստանի վերաշինությանն ու ներգաղթին օժանդակելու քաղաքականություն, աստիճանաբար սկսեց ավելի կասկածանքով ու զգուշավորությամբ վերաբերվել նշված գործընթացին: Կուսակցությունների ոչ բարեկամական տրամադրվածությունը ՀՕԿ-ի նկատմամբ զուրկ չէր իրական պատճառներից: Երևանի ՀՕԿ-ի կենտրոնական վարչությանը ուղղված մի զեկուցագրում* կարդում ենք. «Ուսման վարչարարություններին ՀՕԿ-երի մեջ առնելը խրախուսվում է արտասահմանյան մեր ճյուղերի կողմից, որովհետև Ամերիկայի օրինակը ցույց է տալիս, որ այդպիսով մեծապես թուլանում է ազգայնական այդ կազմակերպությունը: ՀՕԿ-ը արտասահմանում ներկայումս հանդիսանում է այն միակ, բավականաչափ ուժեղ կազմակերպությունը, որ ա) Սիստեմատիկ պրոպագանդ է մղում աշխատավորական զանգվածների մեջ և ինտիլիգենցիայի մի որոշ խավում՝ խորհրդային Հայաստանի և առհասարակ խորհրդային կարգերի համար. բ) Պայքարում է դաշնակցության դեմ. գ) Հանդիսանում է որպես մի պլատֆորմ, ուր կոմունիստ ընկերները մոտիկ շփման մեջ են մտնում բանվորական և մանրարհեստավորական տարրերի հետ և անում որոշ պրոպագանդ նրանց շրջանում. դ) Պատճառ է լինում, որ ռամկավարներից և հնչակյաններից բանվորական-աշխատավորական տարրերը հետզհետե պոկվեն, ազատագրվեն ազգայնական իդեոլոգիայից և մոտենան բանվորականին. ե) Տարածում է խորհրդային գրականությունը գաղութներում: զ) Տալիս է նյութական օժանդակություն իս. Հայաստանի շինարարության, է) Աշխատում է եվրոպայում և Ամերիկայում հայտնաբերված քիմիական, տեխնիկական և ինդուստրիական նորություններ մուծել Հայաստան»:¹ Ձեկուցագրից հստակ երևում է, որ ՀՕԿ-ի գործունեության մեջ առաջնային դերը վերապահված էր նրա քաղաքական նպատակների: Ի վերջո սա հանգեցրեց նրան, որ ՌԱ կուսակցու-

* Ձեկուցագիրը պատճեն է, ամսաթիվ ու ստորագրություն չկա, բայց բովանդակությունից ենթադրվում է, որ պետք է գրված լինի 1927թ. կեսերին (ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 135, ք. 35-41):

¹ ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 135, ք. 37:

թյունը ևս որոշում կայացրեց իր անդամներին հեռացնել ՀՕԿ-ի մասնաճյուղերին անդամակցելուց: Կուսակցության 1928թ. հունիսի 16-ին հրապարակած շրջաբերականում, անդրադառնալով ՀՕԿ-ին, հայտարարվում էր. «Արտասահմանեան ՀՕԿ-երու մասնաճիւղերու մէջ գտնուող համայնավար անդամները վերջին երկու տարուան ընթացքին երևան հանեցին ՀՕԿ-ի բուն նպատակին և գաղութահայութեան վնասող կուսակցական նկատումներ: Այդ իրողութեան հանդէպ մեր ՀՕԿ-ի անդամ-ընկերները, ուր որ կարելի է, պէտք է դիմադրեն կուսակցական այդ հակումին, քանի որ այս կազմակերպութիւնը ըստ իր կանոնագրի քաղաքականութեամբ պիտի չզբաղուի, հակառակ պարագային մեր ընկերները պէտք է հեռանան ՀՕԿ-երէն, առանց վեճի և առանց հրապարակային արտահայտութեանց»:¹

1928թ. սեպտեմբերին Սիքայել Պապաջանյանը, «առանց վեճի և առանց հրապարակային արտահայտութեանց» դադարեցրեց իր անդամակցությունը ՀՕԿ-ին: Դժվար է հավատալ, որ Պապաջանյանի նման փորձված քաղաքական գործիչը սկզբից ևեթ չէր գիտակցում, որ ՀՕԿ-ը, բացի հայրենիքի վերաշինության գործին նպաստելուց ուներ և այլ՝ քաղաքական առաքելություն: Չէ՞ որ, ի սկզբանե, գաղութահայությանը հայրենիքի հետ կապելու նպատակով լայն քարոզչություն էր տարվում խորհրդային Հայաստանի օգտին, որը ինքնըստինքյան վերածում էր խորհրդային կարգերի գովերգաման՝ դրանից բխող հետևանքներով: Ավելի հակված ենք կարծելու, որ Պապաջանյանը, հավատարիմ իր համոզմունքին, թե պետք է ամեն գնով ու բոլոր ճանապարհներով օգնել խորհրդային Հայաստանի կայացմանն ու բարգավաճմանը, անդամակցում էր ՀՕԿ-ին, որը տվյալ պահին հայրենիքին օգնություն հասցնելու ամենակարճ ու ամենահարմար ճանապարհն էր:

ԳՈՐԱՐ ԱՎԱԳՅԱՆ
պատմական գիտությունների
թեկնածու

¹ ՀԱԱ, ֆ. 424, ց. 4, գ. 7, ք. 39: